

Janusz Spyra (Cieszyn, Polska)

SŁOWNICZEK CYGAŃSKI Z 1881 R. Z TERENU ŚLĄSKA CIESZYŃSKIEGO

Pierwsze wzmianki na temat Cyganów na terenie Śląska Cieszyńskiego pochodzą z XVI w. i wskazują na sporadyczny i przejściowy charakter ich pobytów na tym obszarze. Także z następnych dwóch stuleci znane są jedynie pojedyncze przekazy¹, co niewątpliwie związane jest z coraz surowszymi rozporządzeniami antycygańskimi², obowiązującymi w krajach Królestwa Czeskiego, do których należało także księstwo cieszyńskie. Dopiero w czasach Marii Teresy i Józefa II polityka eksterminacji została zastąpiona próbą przymusowej sedymtacji i „ucywilizowania” Cyganów. W ramach tej akcji w niektórych gminach Śląska Cieszyńskiego osiedlono kilkanaście rodzin z Moraw, nadając im statut tzw. tolerowanych Cyganów. Zostali zobowiązani do posiadania stałego zajęcia, na władze państwowe i kościelne nałożono obowiązek dopilnowania, by wszyscy uczęszczali na nabożeństwa, a dzieci do szkoły³. Wszyscy miejscowi Cyganie należeli do rodzin Buriański, Balasz i Ferko i aż do I wojny światowej jedynie członkowie tych rodzin, a raczej rodów (sporadycznie także Bongelai), posiadali prawa legalnego pobytu w gminach regionu. W ciągu XIX w. wytworzyło się dzięki temu wśród nich poczucie odrębności od swoich pobratymców z sąsiednich krajów, oraz wyraźny uczuciowy związek z lokalną „małą ojczyzną”. Wpływał na to także fakt, że na ich czele stał własny przełożony zwany „wajdą”⁴.

---

1. Jak np. skarga z 1732 r. na grupę Cyganów, która zatrzymała się w Bobrku, wsi hrabiego Wielopolskiego, skąd podejmowała łupieżcze wypady na sąsiednie terytoria śląskie, a ich ofiarą padły m.in. „Gureck” i „Zabrzeg”. Jej wydawca (L. Mróz, *Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII*, Warszawa 2001, s. 467–468), nie zidentyfikował tych miejscowości, a chodzi w tym przypadku o Górki i Zabrzeg koło Skoczowa, na Śląsku Cieszyńskim.

2. E. Procházková, *Perzekuce romských kočovníků v českých zemích v 18. století. (Na základě ortelních manualů pražského apelačního soudu)*, „Sborník archivních prací” nr 42, Praha 1992, s. 307–409.

3. C. Nečas, *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*, Brno 2005, s. 29–43.

4. F. Slama, *O cigánech na Těšinsku*, „Slovanský sborník” nr 6, 1887, s. 123–127. Prze-

Sytuacja uległa zmianie po I wojnie światowej, kiedy Śląsk Cieszyński został podzielony pomiędzy Polskę i Czechosłowację, a jeszcze bardziej po 1945 r. Po polskiej stronie granicy od dawna nie mieszkają żadni Cyganie, natomiast po czeskiej osiedlono w czasach komunistycznych ich znaczną liczbę, sprowadzając ich ze Słowacji do pracy w miejscowym przemyśle.

Jedynie ten ostatni okres znalazł swoich badaczy w gronie uczonych uniwersytetu w Ostrawie⁵. O cieszyńskich Cyganach w dawniejszych czasach pisał, na podstawie własnych z nimi kontaktów, František Sláma (1850–1917), znany czeski działacz narodowy, który w latach 1882–1885 pracował jako sędzia w Cieszynie i tu stykał się stale z Cyganami. Uczynił ich także bohaterami kilku swoich utworów beletrystycznych. Opracowanie dziejów Cyganów na Śląsku Cieszyńskim przed II wojną światową pozostaje wciąż postulatem i zadaniem dla historyków, niewątpliwie utrudnionym przez niewielką ilość zachowanych źródeł. Stąd też powinien wzbudzić uwagę niewielki, ale interesujący słowniczek wyrazów cygańskich, spisany przez cieszyńskiego księgarza i polskiego działacza narodowego Jerzego Kotulę (1855–1889). Kotula interesował się przeszłością regionu, zebrane materiały na ten temat udostępnił m. in. wydawcom „Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”⁶. W rękopisie zatytułowanym *Notatki do Historii Szląska*, który zaczął spisywać w 1881 r.⁷, znajdujemy trzy wklejone karteczki z zapisanymi przez niego słowami cygańskimi oraz ich polskimi odpowiednikami (czasem zapisanymi w cieszyńskiej gwarze). Informatorem cieszyńskiego księgarza był Cygan, Józef Balasz⁸ – z Istebnej, jak początkowo zapisał Kotula, co jednak potem przekreślił. I słusznie, bo choć osiedli tu od kilku pokoleń i nominalnie przypisani do konkretnej miejscowości, miejscowi Cyganie nie przebywali stale w jednym miejscu. Z drugiej strony utrudnia to identyfikację informatora Kotuli, bowiem w gronie Cyganów uznanych przez władze za osiadłych znajdujemy kilku Józefów Balaszów. W sporządzonym przez władze w 1889 r. spisie Cyganów posiadających prawo przynależności gminnej (tzw. „Heimatrecht”)

---

druk w: *idem, Povídky a črty z Těšínska*, t. 2: *Zvoňte na mraky a jiné črty*, Olomouc 1924, s. 210–221

5. Przykładowo N. Pavelčíková, *Romské obyvatelstvo na Ostravsku 1945–1989*, Ostrava 1999 i dalsze prace tej autorki.

6. Najnowszy biogram podaje M. Bogus, *Kotulowie i ich działania oświatowe na Śląsku Cieszyńskim w XIX i XX w.*, Ostrava 2006, s. 153–178, gdzie dalsza literatura. Autorka jako pierwsza zwróciła uwagę na słowniczek cygański spisany przez Kotulę (s. 155).

7. Książnica Cieszyńska w Cieszynie, zespół: Oddział Zabytkowy Biblioteki Śląskiej, sygn. 134, s. 85.

8. Kotula zapisał jego nazwisko w formie Balasz, w innych źródłach, w zdecydowanej większości urzędowego charakteru, a więc w języku niemieckim, przeważa zapis „Balasz” albo „Balasch”.

znajdujemy takich trzech. W Czechowicach przebywał Józef Balasz zwany Maniok (albo Ryba), urodzony w Zakopcze na Węgrzech (czyli zapewne na Słowacji). Data urodzenia nie jest znana, miał kilkoro dzieci urodzonych w latach 1859–68, przy czym także jego najstarszy syn (ur. w 1861 r.) miał na imię Józef. Z kolei w Dolnym Międzyrzeczu spis wymienia kowala Józefa Balasza, liczącego ok. 70 lat. Jest on zapewne tożsamy z wymienionym w spisie z 1842 r., także w Dolnym Międzyrzeczu, Józefem Balaszem, synem cygańskiego wajdy, urodzonym w Strumieniu ok. 1815 r.⁹ Jeden z trzech wyżej wymienionych Cyganów mógł być informatorem Jerzego Kotuli, ale data spisania rękopisu jest kilka lat wcześniejsza, mógł więc on rozmawiać również z kilkoma osobami znanymi z wcześniejszych zestawień. Chciałoby się, aby był to Józef Balasz, który urodził się w Istebnej ok. 1797 r., jakiś czas spędził w wojsku austriackim, potem utrzymywał się jako kowal w Istebnej, Nawsiu, a w 1842 r. w Mostach, gdzie jego młodsze dzieci, jak zaświadczały lokalne urzędy, pilnie uczęszczały do szkoły. Ale także jego starszy syn urodzony ok. 1821 r. w Istebnej nosił imię Józef¹⁰.

Trudności w identyfikacji źródła informacji Jerzego Kotuli nie umniejszają wartości jego zapisków. Warto też dopowiedzieć, że we wzmiankowanym artykule oraz opowiadaniach Františka Slámy znajdujemy kilka zanotowanych przez niego cygańskich wyrazów¹¹.

9. ZAO, ZVSI, Nr inw. 1548, karton 1367.

10. Np. Józef B., syn Michała, ur. ok. 1826, prawo przynależności posiadający w Skoczowie; w Nawsiu syn kowala Stefana B., Józef, ur. 1798, mógł jeszcze żyć; Józef, s. Stefana B. z Mostów, ur. w Milówce ok. 1833 (MZAB, MM, Nr inw. 4654.).

11. *Me besawa* – siedzę; *me ačava* – zostanę (F. Sláma, *O cigánech na Těšinsku* [w:] *Idem, Povídky a črty z Těšinska*, t. 2, s. 213); *sobáš* – udzielenie ślubu [przez księdza] (*ibidem*, t. 1: *Ze zapisů soudce*, Olomouc 1924, s. 37, 130, 133, 134), *bagó* – tytoń (*ibidem*, t. 1, s. 105). W zapisie standaryzowanym z komentarzem Marcela Courthiade wymienione u Slámy wyrazy/wyrażenia to: *me bešava* „siedzę”, *me ačava* „zostanę” [lepiej: „zostaję”; dl. war. *ačhováva*], *bagó* „tytoń” [właściwie *bagó* to węgierskie słowo na „prymkę”, tytoń do zucia].

Jerzy Kotula, *Słowniczek cygański Jozefa Balasza/Balasz*¹²

<i>bała</i>	włosy	<i>bala</i>
<i>jaf mangete czoreł</i>	pójdźmy coś ukraść	<i>jav manqe te ćoreł</i> (powinno być <i>jav mança te ćoreł</i> ; <i>manqe</i> to przejęzyczenie)
<i>katar sał</i>	<i>zkąd eś</i> (<i>skądeś</i> , gwarowo)	<i>katar sal?</i>
<i>pani</i>	woda	<i>pani</i>
<i>gadzio</i>	chłop	<i>gazo</i>
<i>łowe</i>	pieniądze	<i>love</i>
<i>drom</i>	<i>cesta</i> (gwarowo „droga”, z języka czeskiego)	<i>drom</i>
<i>meł</i>	piwo	<i>mol</i> „wino” (bo piwo to <i>olovina</i> , pochodzenia słowo bizantyńskiego; w średnio-wiecznej grece brzmiało ουλοβίνα, miał jako synonim φουκά i oznaczało „wino jęczmienne” ¹³)
<i>thardzimo</i>	gorzałka	<i>thardimol</i> (dosł. „spalone/palące wino”)
<i>muszy</i>	ręka	<i>musi</i> (właściwie „przedramię”, sama dłoń nazywa się <i>vast</i>)
<i>jakha</i>	oczy	l. poj. <i>jakh</i> , l. mn. <i>jakha</i>
<i>mas</i>	mięso	<i>mas</i>
<i>naswało</i>	chory	<i>nasvalo</i>
<i>kher</i>	dom, chałupa	<i>kher</i>
<i>nag</i>	nos	<i>nakh</i>

12. W pierwszej kolumnie podano słowa, jak je zapisał Kotula, w drugiej, jak mu je objaśnił Balasz/Balasz, w trzeciej zapis według pisowni warszawskiej (standaryzowanej) oraz komentarz Marcela Courthiade.

13. Jak podaje Christos Mocias w *Τι έτρωγαν οι Βυζαντινοί (Co jedli Byzantynicy?)*, Ateny 1998, s. 134.

<i>džuwa</i>	wiesz	l. poj. <i>zuv</i> , l. mn. <i>zuva</i>
<i>me dżanaf</i>	ja wiem	<i>me zanaf</i>
<i>tu dżanes</i>	ty wiesz	<i>tu zanes</i>
<i>jow dżanes</i>	ono wie	<i>jov zanel</i>
<i>star dżene dzana</i>	wiemy	<i>star zene zanas</i> „nas czworo wie(my)”
<i>ane szkoła gelas</i>	do szkoły chodzić	<i>an-e škòla gelas</i> „poszedł do szkoły”
<i>bokoli</i>	placek	<i>bokoli</i> „placek” (często z razowej mąki). Bardzo słusznie napisał bez przydechu; dzisiaj młodzież głosi ludową etymologię tego słowa, oczywiście błędną, i pisze, zwłaszcza w Czechach, * <i>bokholi</i> (niby od <i>bokh</i> „głód”), ale to zupełnie inne słowo
<i>sap</i>	gad	<i>sap</i> „waż”
<i>czirhaj</i>	<i>bóty</i> [pisownia za J. Kotula – <i>przyp. red.</i>]	dial. karp. <i>tirhaj</i> , ogólnorromski wariant: <i>tirax</i> „but”
<i>sostyn</i>	spodnie	<i>sostin</i> (właściwie „majtki”)
<i>stadzik</i>	kapelusz	<i>stadik</i>
<i>szukar</i>	piękne	<i>šukar</i> „piękny”, „piękne” (na Bałkanach: „dobry”, „dobrze”)
<i>szukar gadzi</i>	piękna baba	<i>šukar gaži</i> „dobra chłopka”
<i>szukar gadzio</i>	piękny chłop	<i>šukar gažo</i> „dobry chłop”
<i>puwa khero</i>	żandarm	<i>phuvaqero</i> „ten od ziemi” (<i>šumar</i> , leśniczy)
<i>prengero</i>	policjant	<i>prengero</i> „ten od nóg” (policjant pieszy [bez konia]; te dwa ostatnie słowa można spotkać u Sintów, to u nich normalna forma tworzenia profesjonimów)

<i>phaba</i>	ziemniak	właściwie „jabłko” – ponieważ ziemniaki dostały się do Europy o wiele później niż Rromowie, w rromskim mamy albo zapożyczenia, albo dosłowne tłumaczenia nazw z innych języków: <i>pommes de terre</i> , <i>Grundbirne</i> itd. Sintowie mają <i>matrèli</i> , ta etymologia niejasna. Natomiast ogólnorromskie <i>phabaj</i> „jabłko”, ma fonetyczne warianty – Burgenland, Prekmurje, Kisbajom: <i>phàba</i> , Polska Rroma: <i>phabuj</i> ; <i>phaba</i> przyjęty w liczbie mnogiej w Karpackim
<i>godzi</i>	myśleć	godì – właściwie „mózg; myślenie” itd. Nie ma w rromskim dosłownego tłumaczenia ogólnoeuropejskiego czasownika „myśleć”, lecz tylko szereg bardziej lub mniej dokładnych wyrażen czasownikowych: <i>del (pes) godì</i> , <i>marel godì</i> , <i>B-gi godì k-o X</i> itd., każdy z pewnym niuanssem
<i>dżanes</i>	wierzyć – wiedzą to znaczy	2. os. 1. poj. <i>zanes</i> „wiesz” (zob. wyżej)
<i>amarike so dowa</i>	dają mi nieco	[nie potrafię zinterpretować]
<i>kaszt</i>	drzewo	<i>kašt</i> (właściwie „drzewo [owocowe lub też nie]” mówi się <i>rukħ</i> [też u Rromów Karpackich], a <i>kašt</i> to „drewno”)
<i>baro kowa</i>	kraj	<i>baro kova</i> dosł. „duży ten/coś” (prawdopodobnie Józef Bałasz tłumaczył te słowa gestem ręki, aby pokazać kraj naokoło siebie)

<i>ane (anc?) Szliska</i>	do Szląska	<i>an-e Śliska (Ślůnsk; Śliska</i> może być stworzone pod wpływem niem. <i>Schlesien</i>)
<i>byrszyn</i>	deszcz <i>padze</i> (gwarowo: „pada”)	<i>běrsin(d)</i> „deszcz” (aby od- dać wyrażenie „deszcz pada”, trzeba jeszcze dodać <i>del</i> [dosł. „daje”], tj. <i>del běrsind</i>
<i>iw</i>	śnieg	<i>iv</i>
<i>kuczik</i>	garnek	<i>kućik</i> (raczej „filizanka, kubek”, ale też może być (z chwilowego braku innego słowa) każdy inny pojem- nik tego typu, zwłaszcza, że „garnek” to taki bardziej nowoczesny pojemnik, nie spotykany w dawnej tradycji romskiej, na przykład na garnek z ceramiki (w tym z gliny) lub z żeliwa, mówią raczej <i>piri</i> . Na Bałkanach ogólnie przyjęte słowo to <i>tenzèra</i> , z tureckiego <i>tencere</i>)
<i>kher</i>	dom	<i>kher</i> (zob. powyżej)
<i>raszaj</i>	ksiądz	<i>raśaj</i>
<i>danda</i>	zęby	l. poj. <i>dand</i> , l. mn. <i>danda</i>
<i>rat</i>	krew	<i>rat</i>
<i>harcias</i>	kowal	<i>xarkās</i> (z greck. χαλκιάς „kotlarz”, a rozszerzając zakres znaczeniowy „kowal” (już w Grecji) <χαλκός „miedź”)

Janusz Spyra

**I TIKNÖRRI LAVUSTIK KATAR-O B. 1881,
KIDIME AND-E CIESZYNOSQËRO ŚLŪNSK**

Jekh manuś savo bikinêlas pustika and-o Cieszyn aj siklôlas pesqëre thanesqëri història, o Jerzy Kotùla, mukhlàs jekh purano lil lekhavdo vasteça and-o b. 1881 thaj so lesqëro tìtolo si „Notatki do Historyi Szląska (Notes pal-e Ślŭnskosqëri Història). Anda lesθe joy lekhavdås rromane lava e rinêhibăripnaça pe polskikani êhib. O Kotùla ùndås akl lava katar-o Józef Balasza, saves o avtòro e artiklosqëro zuma-vel te identifikuil prdal-i dokumentàcia savi ačhili e 19-tone śeliberśesθar.

I tikhnòrri lavustik (lavenqëri lista), savi mothovas avri adaj, si jekh modèsto kontribùcia e butênqe, save si kerdine pal-o Rroma and-e Cieszynesqëro Ślŭnsko.

Janusz Spyra

**THE TINY GYPSY DICTIONARY OF 1881
FROM CIESZYN SILESIA**

In a manuscript titled *Notatki do Historyi Szląska* (Notes on the History of Silesia), which Jerzy Kotula, a Cieszyn's bookseller and a student of his region, had been writing from 1881, we may find three pages in which he put down Gypsy words with Polish translation. Kotula's source of information was Józef Balasza, whom the author of this article tries to identify with the help of the existing documents from the 19th Century.

The tiny dictionary presented in the article has been a modest contribution to the research on Gypsies from Cieszyn Silesia.